

Hanna Melehanych - Josef Smolík

Užhorodská národní univerzita, Katedra mezinárodních studií a sociální komunikace, Centrum pro udržitelný rozvoj - Mendelova univerzita, Fakulta regionálního rozvoje a mezinárodních studií, Ústav sociálního rozvoje
Uzhorod National University, Department of International Studies and Social Communication, Center for Sustainable Development - Mendel University, Faculty of Regional Development and International Studies, Department of Social Development

Abstrakt: Text se zaměřuje na výuky k občanství na Ukrajině, popisuje vývoj, témata, problémy i perspektivy. Článek představuje vývoj výuky občanské nauky od socialistického systému k systému demokratického a samostatného státu, na jehož území v současnosti probíhá ozbrojený konflikt.

Abstract: This text deals with teaching Civic Education in the Ukraine. It describes the development, topics, problems and perspectives. The article presents development of teaching Civics from the socialist system to democratic independent state whose territory is ongoing armed conflict.

Klíčová slova: občanská nauka, Ukrajina, vzdělávání, vývoj, problémy.

Key words: civics, Ukraine, education, development, issues.

ÚVOD

Od získání nezávislosti Ukrajiny (24. 8. 1991) se změnily priority a cíle i v oblasti vzdělávání občanské nauky. Podstatnou změnou byla především transformace vzdělávacího systému od socialistického k demokratickému. V oblasti výuky k občanství či obecně v oblasti sociálních věd, bylo možné již na počátku 90. let 20. století najít inspiraci v západoevropských zemích, které vnímaly proces socializace jedince a jeho obeznámenost se společenskými otázkami jako klíčovou. V rámci ukrajinské pedagogiky byla také reflektována otázka systematické výchovy, vzdělávání a jednotlivých pro-sociálních aktivit, které jsou ovlivňovány i vzdělávací politikou země. Stejně tak se do debaty ohledně vzdělávání v této specifické sféře zapojuje v mnoha případech i samotná veřejnost v podobě nevládních organizací, iniciativ, atp.

Jako nedostatky ve vzdělávání v této oblasti jsou v mnoha případech uváděny časté změny v osnovách, chybějící systematicčnost a také malé povědomí veřejnosti o principech občanské společnosti. Cílem textu je představit současný stav ve výuce občanské nauky na Ukrajině, jednotlivé diskuse, témata či projekty podílející se na pedagogických aktivitách v této oblasti.

1 VÝVOJ A KOMPLIKACE PŘI VÝUCE OBČANSKÉ NAUKY

Podoba ukrajinské státnosti vždy byla definována značně specifickou zkušeností, která se odvíjela od národního, kulturního, folklorního, jazykového a edukačního dědictví. To do jisté míry formovalo i demokratické povědomí občanů, kteří získávali představy o procesech aktivního politického rozhodování, občanské společnosti či politické kultury na Ukrajině. Tyto nesnáze se projeví i ve způsobech politické socializace a v oblasti výchovy k občanství.

Je zřejmé, že i současné reformní snahy v politické, kulturní, vzdělávací či ekonomické oblasti naráží na limity vyplývající z politické kultury občanů, kteří v mnoha případech vykazují znaky post-sovětské éry. Je zřejmé, že existuje velká míra setrvačnosti mj. právě v oblasti kultury a občanského vzdělávání. Část autorů stav politické kultury i výchovy k občanství označuje jako postkoloniální, což se odráží i v obtížích Ukrajiny definovat své národní zájmy, kdy se právě v této oblasti objevuje určitý komplex méněcennosti vyplývající z absence silné občanské společnosti.

V prostředí často protichůdných podmínek, nejasných diskusí a obecně v nejistotě, se rozvíjí i snahy o oživení demokratických, liberálních, huma-

nistických a tolerantních principů, které by mohly být vyučovány v rámci nauky k občanství (Melehaných, Doroševič, 2016).

Tato témata jsou přítomna již od konce 90. let 20. století, a byla v zájmu pozornosti jak pedagogů, tak i dalších odborníků zaměřujících se na fenomény občanské společnosti, procesu demokratické, liberalizace, atd. Jednalo se především o autory jako Ryabov, Karnauh, Zuykovska, Shestapalyuk, Zhabinets, Pometun, Remeh či Lamah, kteří vytvořili příručku pro mimoškolní aktivity Kroky pro demokracii: 17 lekcí občanské výchovy (viz Pometun, Remeh, Lamah, 2005).

2 VZDĚLÁNÍ K OBČANSTVÍ

Ke zlepšení povědomí o občanské nauce a občanské společnosti na Ukrajině dochází v důsledku značného úsilí mezinárodních programů a vzdělávacích organizací. Jako příklad lze uvést kanadsko-ukrajinský projekt Demokratická škola, na kterém participovala Královská universita Kingston z Ontaria. Podstatným prvkem byla i aktivita Rady pro mezinárodní výzkum a výměny (IREH), která realizovala program pro Rozšíření přístupu k internetu (IATR), v rámci něhož se realizoval i projekt Výchova k síti na Ukrajině. V letech 2000-2003 proběhla řada dalších aktivit (rozvoj pilotních vzdělávacích programů, výukových programů a vzdělávacích workshopů) v rámci Transatlantického programu na podporu občanské společnosti na Ukrajině.

Dalším významným milníkem v oblasti občanské výchovy byla realizace dvou významných dokumentů v roce 2000. Jednalo se o dokumenty Koncept občanské výchovy dětí a mládeže a Pojetí občanské výchovy.

První z dokumentů byl schválen Výborem akademie pedagogických věd Ukrajiny, druhý byl projektem nevládních organizací. Tyto dokumenty a strategie se tak staly určitou platformou pro diskusi týkající se odborných a vzdělávacích aktivit v oblasti výchovy k občanství na Ukrajině. Dalším milníkem byl návrh zákona Ministerstva školství a vědy z roku 2012, který se týkal pojmu a vzdělávání v oblasti občanské výchovy na Ukrajině. Deklarovaným cílem Konceptu rozvoje bylo: „zajistit evropské standardy a ochranu práv a svobod člověka (občana) a zajistit podporu státní politiky pro utváření příznivého prostředí pro rozvoj občanské společnosti.“ Tyto klíčové dokumen-

ty definovaly základní pojmy občanské společnosti a představily evropské normy v oblasti lidských práv. Pozitivem byla především skutečnost, že jednotlivé koncepty se dostaly do širšího společenského povědomí, a následně se otázky diskutovaly na celostátní odborné úrovni, přičemž se hledaly základní obsahy a mechanismy jak zlepšit občanskou výchovu v zemi (Usatenko, 2017).

Do začátku roku 2017 však jednotná a závazná koncepte přijata nebyla. Významným bodem bylo také vypracování a schválení programů Národní plán rozvoje vzdělávání a Národní standardy základního a středního všeobecného vzdělávání.

V těchto dokumentech byly určeny základní priority rozvoje vzdělávání na Ukrajině v oblasti občanských kompetencí. Na zasedání kolegia Ministerstva školství a vědy ze dne 26. března 2015 byla přijata Koncepte národní vlastenecké výchovy dětí a mládeže. Podle této koncepte je stanoven koordinovaný systém, který zahrnuje činnost státních orgánů, státních organizací, rodin, vzdělávacích institucí a dalších organizací, které se systematicky věnují vzdělávání v oblasti občanské vzdělanosti, budování pocitu loajality a patriotismu, otázkám národních zájmů a ústavnosti. Toto úsilí by mělo směřovat k podpoře rozvoje demokratického a sociálního státu. Nejdůležitější prioritou současné ukrajinské vlastenecké výchovy je upevnění či vytvoření vztahu jedince k ukrajinskému národu, vlasti či vnímání státnosti (srov. Koncepte vlastenecké výchovy dětí a mládeže 2015).

Samozřejmě, že i tento dokument je pouze určitým rámcem, což vede k tomu, že každý pedagog i vědec tento materiál vnímá jako podpůrnou aktivitu pro vlastní pojetí občanské výchovy. Přesto tento dokument obsahuje základní prvky, které jsou sdílené většinou pedagogů. Jedná se především o výuku k občanství, k získávání teoretických a praktických dovedností v oblasti demokracie, právního státu, lidských právech, právech menšin, rozvoj k toleranci, ale i na povinnostech vůči společnosti, včetně představení současných globálních problémů. Dokument nabízí i konkrétní aktivity jak zvyšovat povědomí o veřejném životě v demokracii. Vzdělávání v oblasti občanské výchovy zahrnuje jak teoretické poznatky, tak i konkrétní aktivity, které tvoří nedílnou jednotu, která se uplatňuje při osvojování pravidel a norem, které se týkají vztahu mezi jedincem a ukrajinskou společností. To znamená, že občanská

nauka je souhrnem filozofických, etických, právních, politických a sociálních aspektů, které reflektují tyto oblasti ve vzdělávacím procesu. Komplexní poznatky by tak měly být vhodným základem pro to, aby jedinec byl schopen autonomně a kriticky analyzovat společenské procesy a jevy.

Jedním z důležitých úkolů, které jsou řešeny v současném vzdělávání v oblasti občanské výchovy, lze spatřovat v tom, aby informovaní jedinci své postoje skutečně přetransformovaly do konkrétního jednání (aktivity), které by bylo opřeno o získané poznatky, znalosti, dovednosti a zkušenosti (Kuksenko 2001). Nejdůležitějším cílem občanského vzdělávání mládeže i dospělých je rozšíření vědomostí o občanské společnosti, o demokracii a možnostech se aktivně podílet na politickém směřování současné Ukrajiny. Nedílnou součástí tohoto procesu je tak politická kultura jako komplexní sociální fenomén, který určuje povahu a vývoj celé společnosti (např. z hlediska míry korupce, klientelismu atp.). Téma je tak nedílně spojeno s fungováním konkrétních politických institucí (skupin i jedinců) a politického systému obecně. U jedinců je snaha o vybudování důvěry ve společnost (především na lokální úrovni), a podnětění jedinců i skupin o aktivní participaci na aktivitách občanské společnosti.

Podstatné je také utváření jednotlivých, regionálně ukotvených (či sociálních) komunit, které by se v konkrétních lokalitách zaměřily na budování občanských aktivit. V tomto ohledu jsou podstatné jednotlivé složky, které se na těchto procesech podílejí. Jedná se například o jednotlivé subjekty podílející se na politické moci, o samotný proces formování politické kultury a politických institucí. To se týká i samotných voleb, politického rozhodování a politického chování, které jsou formovány politickým uvědoměním a politickou socializací (srov. Melehanych, Doroševič 2016).

Z hlediska formování občanského uvědomění tento proces na Ukrajině probíhá v podobě dvou základních oblastech; jedná se buď o formální či neformální vzdělávání. Formální vzdělávání na Ukrajině začíná již v předškolním období. Toto období je počátkem tzv. politické socializace, kdy se dítě seznamuje s hodnotami společnosti, základními pravidly, lidskou důstojností, tolerancí, možnostmi řešit situace nekonfliktně, atp. Dalšími tématy je například vzájemná solidarita a kooperativní chování. Tuto fázi nelze ještě vnímat jako skutečný vzdělávací proces občanské výchovy.

Jedná se spíše o přirozený zájem dětí, které se aktivně zapojují do předškolního kolektivu, chápou význam rodiny a jednotlivých rolí v rodinném systému. Stejně tak se tato přirozená součást výchovy zaměřuje na poznávání tradic, typických oděvů, symbolů a dalších témat charakteristických pro předškolní výchovu (vztah k přírodě, vztah ke společnosti, vztah k členům rodiny i společnosti atd.).

Po nástupu dítěte do školního systému se dítě setkává se vzdělávacím procesem a jasnější náplní, která se zaměřuje na formování hodnot, postojů, názorů, přičemž se dítě seznamuje přirozenou cestou s dovednostmi a znalostmi potřebnými pro fungování v ukrajinské společnosti. Dítě se tak seznamuje s kognitivními aspekty občanské výchovy, je seznamováno s komplexnějšími informacemi a znalostmi, stejně jako se strukturou společnosti, včetně jednotlivých institucí, norem, pravidel, zákonů a jednotlivými tématy (např. lidská práva, odpovědnost, stát, politika atp.) (Karnauch 2007).

Osnovy primárního vzdělávání se zaměřují na základní orientaci v společenskovední oblasti, která je realizována u žáků třetích a čtvrtých tříd základních škol, která se v rámci občanské výchovy realizuje v podobě programu *Jsem ve světě*. S dalšími poznatky se žáci seznamují v pokročilejších ročnících, kdy se občanská výchova realizuje v třech povinných předmětech, přičemž se jedná o poznatky práva, ekonomiky a obchodu a historie Ukrajiny. Především v rámci historie je studijním poskytována orientace v základních tématech ukrajinského i evropského vývoje.

Třetí etapa se odehrává na jednotlivých ukrajinských vysokých školách, kdy se studenti (především) pedagogických a sociálně vědních oborů seznamují se současnými diskusemi týkajícími se lidských práv, filozofických základů občanské společnosti, osvojují si poznatky kulturologie, historie, sociální antropologie, politologie, práva a ekonomie atp.

Tato úroveň vede studenta k tomu, aby byl jako absolvent schopen aktuální poznatky předávat v pedagogické praxi i veřejném vystupování či výzkumu. Tato fáze úzce souvisí s aktivitami a osobností samotného jedince, který se projevuje v širší veřejné sféře (např. ve volném čase, komunální politice. atp.). Je zřejmé, že zde dochází nejenom k prolnutí praxe a teorie, ale také k multi-

disciplinárnímu přístupu výše zmíněných sociálních věd (srov. Shestopalyuk 2010).

3 VÝZKUMY TÝKAJÍCÍ SE OBČANSKÉ NAUKY

Výše uvedené teoretické i praktické poznatky jsou také reflektovány v některých výzkumech této oblasti. V období květen až září 2012 bylo Centrem pro výzkum společnosti realizováno šetření týkající se občanské výchovy na ukrajinských školách. Podle průzkumu, který byl realizován u učitelů občanské výchovy, je podstatné, aby předmět zahrnoval především tato témata:

- dodržování právních předpisů (97 % respondentů);
- znalosti týkající se historie a tradic země (95 % respondentů);
- vlastenecké cítění (92 % respondentů);
- vztah k pracovním návykům (91 % respondentů);
- pozitivní vztah ke společnosti (87 % respondentů);
- ochrany životního prostředí a participace na jednotlivých ekologických aktivitách (85 % respondentů);
- participace na fungování politických institucí (81 %).

Vhodné je také poznamenat, že na Ukrajině v současnosti neexistuje jednotný standard (kurikulum) podle kterého by byla stanovena jednotlivá témata v občanské výchově, což nelibě reflektují i jednotliví vyučující občanské nauky. V občanské výuce se tak studenti seznamují především s obecnějšími tématy, které se vztahují k tzv. soft skills, jako jsou rétorické dovednosti a argumentace, prezentační schopnosti, komunikační dovednosti, řešení konfliktů, vztah k oponentům atp. Odborníci na základě tohoto šetření konstatovali, že existuje značný rozdíl mezi tím, co se jedinci učí a prosazují ve škole a reálným uplatněním těchto znalostí a dovedností v praxi. Podstatným zjištěním také bylo, že pedagogové často nesdílejí hodnoty, postoje, myšlenky a zásady, které mají předávat svým žákům a studentům. Další výsledek z této studie se zabýval i byrokracií, přičemž bylo konstatováno, že by mělo dojít k větší efektivitě vzdělávacího procesu a snížení administrativní zátěže (Ivkina 2017).

Další studie byla realizována Agenturou pro rozvoj vzdělávací politiky, která se v rámci projektu s názvem Současný stav občanské výchovy na

Ukrajíně a v evropských zemích zabývala rozvojem a inovací vzdělávacích programů v oblasti občanské nauky. Základním účelem bylo analyzovat mezinárodní zkušenosti s výukovou občanské nauky a implementovat vybrané poznatky do vzdělávacího procesu na Ukrajině, které by vedly k efektivnějšímu formování občanského povědomí u ukrajinských studentů. K problémům a překážkám bránícím zefektivnění výuky občanské nauky na Ukrajině lze identifikovat následující:

- absence kontinuity při zavádění vzdělávací politiky ze strany jednotlivých školských a vzdělávacích institucí;
- nedostatečné povědomí pedagogické komunity o možnostech, které nabízí vzdělávání týkající se témat souvisejících s občanskou společností;
- nedostatečná decentralizace vzdělávacího procesu;
- nedostatek koordinace mezi vzdělávacími organizacemi a odborníky, kteří připravují osnovy občanské nauky, výukové materiály či jednotlivé vzdělávací programy;
- přítomnost stereotypů ve společnosti, ale v pedagogické komunitě či i u rodičů, které vyplývají z toho, že občanská výchova si zaslouhuje zvláštní pozornost ze strany státu, což je umocněno tím, že a) v současnosti není přesně specifikován jednoznačný systém vzdělávání v této oblasti u pedagogů; b) selhává koordinace vzdělávacího systému v této oblasti a c) chybí evaluace tohoto typu vzdělávání (Ivanyuk, Ovcharuk, Tereshchenko 2013).

Často se také ozývají názory, že občanská nauka je svým způsobem jednostranně zaměřená propaganda. Proto je poměrně překvapující, že v roce 2014 došlo k odstranění jednotlivých témat z oblasti politologie a sociologie ve vysokoškolské výuce občanské nauky. Oproti útlumu v oblasti formálního vzdělávání v této oblasti se na Ukrajině více rozvíjí neformální vzdělávání, které je podporováno a realizováno ze strany nevládních organizací na nejrůznějších úrovních vzdělávacího procesu. Jedná se například o projekt Prometheus na kterém se podílejí přední ukrajínští odborníci na oblast občanského vzdělávání (viz Prometheus 2017). V rámci tohoto projektu, který funguje jako interaktivní internetová stránka, je umístěno mnoho informací týkajících se jednotlivých univerzit, odborných organizací či kurzů, které se zaměřují na oblast občanského vzdělávání. Hlavním mottem projektu je *to nejlepší*

vzdělání pro všechny. V rámci projektu občanské výchovy jsou realizovány kurzy Ekonomika pro všechny, Urbanistika: moderní město, Ženy a muži, Základy politologie a politiky, Boj proti korupci, Základy lobbování, Základy společenských věd: co, jak, proč? Cílem takto koncipovaných kurzů je zlepšit povědomí o občanských hodnotách a zaměřit se na vybudování prosperující Ukrajiny se vzdělaným obyvatelstvem v oblasti občanství.

Odlisný projekt je realizován Centrem politických a analytických studií s názvem Eidos, která rozvíjí své aktivity v této oblasti od roku 2007. Tento projekt se zaměřuje na rozvoj občanské společnosti na Ukrajině, snaží se zefektivnit místní správu a podporovat jednotlivé projekty a demokratizaci na komunální úrovni. Cílem je aktivní a odpovědný občan, který je hodnotově ukotven na místní úrovni, aktivně participuje a zajímá se o své okolí (srov. Eidos 2017).

Koncepční opatření v oblasti občanské výchovy na Ukrajině by také měla směřovat k překonání občanské apatie a preferovat demokratické hodnoty. Takto koncipované občanské vzdělávání by tak mělo směřovat proti projevům intolerance, rasismu, násilí či terorismu. Cílem by mělo být i zvýšení morálních a intelektuálních kvalit, které by se měly podílet na prosazování svobody, zkvalitnění politické kultury a demokracie (včetně znalostí o fungování demokratických a totalitních procesů, politických systémů, ústavnosti, politické moci, voleb na nejrůznějších úrovních, referendum, atp.). Je také vhodné zmínit, že tento cíl může být naplněn pouze v tom případě, kdy existuje vymahatelnost práva a spolupráce v rámci ukrajinské společnosti. Nedílnou součástí této oblasti jsou i ukrajinská média a sociální sítě (srov. Kuxenko 2001).

Na základě nejrůznějších workshopů a diskusí vznikají i konkrétní občanské iniciativy, které se zaměřují na metodiku a didaktiku občanského vzdělávání. Jedná se například o metodický seminář Občanská výchova a e-demokracie ve vzdělávacích institucích, který vznikl na základě spolupráce Ukrajinské studentské unie a Ústavu pro modernizaci obsahu vzdělávání Ministerstva školství, který byl realizován v minulém roce v Kyjevě. Tento seminář se zaměřil na způsoby a metody vzdělávání učitelů občanské výchovy, na jejich klíčové kompetence (sociální, občanské, informační, digitální...) a na zavádění určitých stan-

dardů a směrnic, které by měly rozvíjet tuto oblast. Cílem je, aby účastníci aktivně rozvíjeli oblast e-demokratických nástrojů pro využití při přednášení a zvyšovali své kompetence a odbornost (blíže viz Občanská výchova a e-demokracie ve školách 2016).

V současnosti je také vhodné zaměřit pozornost na vzdělávání občanské výchovy na všech stupních ukrajinských škol, které by měly reflektovat mj. tato témata:

- demokratizace společnosti;
- aktivní občanství (odpovědnost občanů, participace na rozhodovacích procesech atd.);
- globální témata (ochrana lidských práv, nekonzfliktní řešení problémů, ochrana životního prostředí atd.).

ZÁVĚR

Je možné konstatovat, že i přes určité aktivity na poli občanského vzdělávání je procento mladých Ukrajinek a Ukrajinců zapojených do společenské participace i nadále poměrně nízké. I z toho důvodu vznikají v současnosti další koncepce, projekty a kurzy, které by měly vytvářet v ukrajinské společnosti prostor pro zapojení mládeže do celospolečenského dění.

Podstatné jsou především metodické a didaktické aktivity, které by napomohly zvýšit atraktivitu probíraných témat. I proto jsou v současnosti testovány takové pomůcky jako křížovky či společenské hry vztahující se k tématům spadajícím do oblasti výchovy k občanství. Co je zcela stěžejní, je samotný proces demokratizace současné Ukrajiny, formování politické kultury a stabilizace veřejného života. I z toho důvodu existují dvě rozdílné dimenze v oblasti výchovy k občanství. Jedná se o deklarativní úroveň, která obsahuje jednotlivé zákony, předpisy, dokumenty, směrnice a vztah k demokracii, lidským právům, humanitě a vzdělanosti, na druhé straně je to značná nepředvídatelnost jednotlivých sociálních, politických, ekonomických faktorů, které jsou často ovlivňovány neformálními pravidly a normami, které často deformují pohled veřejnosti na solidaritu a důvěru mezi jednotlivými občany. V ukrajinské společnosti jsou tak proti sobě dvě strategie instinkt přežití a instinkt soužití, které brání rozvoji občanské kooperace a utvářením jednotlivých přirozených vztahů na lokální úrovni (viz Zuykovska 2012).

Výrazným nedostatkem je absence holistické strategické vize občanské výchovy ve vzdělávacím systému Ukrajiny, stejně jako nepřehledný vztah mezi formálním a neformálním vzděláváním v této oblasti (zájmové organizace, církev, politické strany, ad.). Podstatná je i role jednotlivých institucí občanské společnosti, které mohou svým způsobem podporovat vzdělávací aktivity v oblasti občanství, nicméně hlavní role by měla být i nadále na státu, který by měl určovat základní pedagogické směřování v oblasti občanské nauky s cílem

vytvořit demokratickou a participující veřejnost. Moderní občanská výchova by tak měla být realizována kombinací různých přístupů, od individuálních, skupinových až po masové (například v podobě médií). Mládež by měla především participovat na atraktivních aktivitách, které vychází z interaktivních technik (simulace, diskuse, kulaté stoly, projekty atd.). V rámci těchto aktivit by také mělo docházet k intenzivnější mezinárodní spolupráci v této oblasti, k přenesení zahraničních poznatků, přístupů, technik a didaktických forem.

Použité zdroje

- EIDOS (2017) Eidos. [online]. [cit.2017-3-14]. Dostupné z: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1007566657>
- IVANYUK, I. V. - OVCHARUK, A. - TERESHENKO, A. B. (2013) Сучасний стан громадянської освіти в Україні/Současný stav občanské výchovy na Ukrajině. Kyjev: Agentura pro rozvoj vzdělávací politiky.
- IVKINA, O. (2017) Громадянська освіта в школах України. Що це?/Občanská výchova ve školách. Co je to? [online]. [cit.2017-3-14]. Dostupné z: http://deti.zp.ua/show_article.php?a_id=506263
- KARNAUCH, A. (2007) Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді/Občanská výchova jako forma politické kultury. *Politický management*, č.6, s.82-88.
- KONCEPCJE VLASTENECKÉ VÝCHOVY DĚTÍ A MLÁDEŽE/Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді.
- KUKSENKO, S. (2001) Громадянська освіта в середній школі/Občanská výchova na střední škole. Громадянська Освіта.
- MELEHANYCH, H. - DOROŠEVIČ, R. (2016) Загальні риси політичної культури в Україні /Společné rysy politické kultury na Ukrajině. *Міжнародний науковий вісник/Mezinárodní odborný časopis.*, 2/2016. s.202-206.
mon.gov.ua/content/Новини/2015/06/16/konczepczyia.doc
- OBČANSKÁ VÝCHOVA A E-DEMOKRACIE VE ŠKOLÁCH. (2016) Громадянська освіта та електронна демократія у навчальних закладах/Občanská výchova a e-demokracie ve školách. [online]. [cit.2017-3-14]. Dostupné z: <http://mon.gov.ua/usi-novini/novini-oblastej/2016/10/28/gromadyanska-osvita-ta-elektronna-demokratiya-u-navchalnih-zakladax/>
- POMETUN, O. - REMEN, T. - LAMAN, E. (2005) Методичний посібник для позакласних занять Кроки до демократії: 17 уроків громадянської освіти/Methodická příručka mimoškolních aktivit Krok k demokracii: 17 lekcí občanské výchovy. [online]. [cit.2017-3-14]. Dostupné z: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1123752952>
- PROMETHEUS (2017) Prometheus. [online]. [cit.2017-3-14]. Dostupné z: <https://prometheus.org.ua/>
- SHESTOPALYUK, A. (2010) Громадянська освіта як фактор формування громадянських компетентностей сучасної молоді/Občanská výchova jako faktor formování kompetencí dnešní mládeže. *Matka škola*, č.3, s.33-35.
- USATENKO, G. (2017) Щодо Концепції громадянської освіти та виховання/Ke koncepcii občanské výchovy. [online]. [cit. 2017-3-14]. Dostupné z: <http://osvita.ua/school/method/33331/>
- ZUYKOVSKA, A. A. (2012) Політична культура і пріоритети громадянської освіти в Україні/Politická kultura a priority občanské výchovy na Ukrajině. *Vědecký sborník NaUKMA. Politologie*. č.134, s.27-30.

Kontaktní adresy

doc. PhDr. Hanna Melehanych, Ph.D.
Department of International Studies and Social Communication
Zakonvetska Street 89
Transcarpathian Region
Uzhorod
Ukraine 88000

e-mail: hanna.melehanych@uzhnu.edu.ua

PhDr. Josef Smolík, Ph.D., MBA
Mendelova univerzita v Brně
Fakulta regionálního rozvoje a mezinárodních studií
Ústav sociálního rozvoje
Třída Generála Píky 2005/7
613 00 Brno-Černá Pole

e-mail: josef.smolik@mendelu.cz